

**Ігор Коляда, Юлія Коляда,
Олександр Кирієнко, Євгеній
Биба
Петро Гулак-Артемівський**

*Присвячуємо батькам, вчителям та
університетським наставникам, землякам*

Розділ перший

Славний козацько-шляхетський рід

Прізвище Гулаків бере свій початок із сивої давнини. Гулаками, за свідченням «Етимологічного словника української мови», називали «продовгуваті пампушки на олії» або «великі вареники, начинені маком, грушками та ягодами». Як бачимо, і в прізвиськах людей не обходилося без притаманного українству гумору...

Український рід, що дав вітчизняній культурі класиків літератури, науки та музичного мистецтва, заслуговує на те, щоб про нього знали й пам'ятали не лише нащадки, а й співвітчизники. Про рід Гулаків-Артемівських відомо зовсім небагато, однак українські дослідники намагалися не

обмежуватися дослідженням творчості й біографії ученого, прозаїка та поета Петра Петровича та його небожа співака й композитора Семена Степановича Гулаків-Артемівських і крізь призму розповідей про видатних діячів прагнули відтворити бодай маленьку частку їхнього родоводу.

Однак і досі залишаються відкритими питання походження й соціального стану родини, історії подвійного прізвища, відповіді на які допомогли б повніше відтворити родовід Гулаків-Артемівських.

Сьогодні існує кілька версій про походження цього роду. Одна з найпоширеніших ґрунтується на твердженні П. П. Гулака-Артемівського, за якою родоначальником був Іван Гулак, генеральний обозний при Петрі Дорошенкові (друга половина XVII ст.). Переконливість цього твердження базується на тому, що П. П. Гулак-Артемівський, який народився 1790 р., доводився генеральному обозному нащадком у п'ятому-шостому поколінні й міг знати про свого пращура з родинних переказів.

Про історію походження подвійного прізвища Петро Петрович зазначав у рукописній біографії. «Прізвище Гулак-Артемівський, — писав він, — пішло від одного з потомків Івана Гулака, який жив у селі Артемівську. За розгульне життя місцеве населення прозвало цього Гулака «Гулякою», і, щоб не плутати з іншими представниками роду, його стали звати Гулякою Артемівським. Від нього

починається рід Гулаків-Артемовських».

У записах метричної книги Покровської церкви міста Городище Черкаського повіту Київської губернії священник Степан Гулак-Артемовський усюди записується як «Стефан Артемовський». Під таким прізвищем записано і його молодшого брата, який був старшим дияконом церкви, — «Василій Артемовський». У записі від 1816 р. йде мова про Василя як священника городищенської Преображенської церкви: «У священника Преображенської церкви Василя Гулака-Артемовського і його дружини Марії Іванівни народилася дочка...».

Отже, на початку століття представники цього роду записували себе і як Артемовські, і як Гулаки-Артемовські.

Проте відповіді на питання стосовно подвійного прізвища роду Гулаків-Артемовських не знайдено, адже записи в метричній книзі розповідають лише про Стефана Артемовського та його рідного брата — Василя Гулака-Артемовського. На жаль, нічого не відомо про витоки роду, починаючи від генерального обозного Івана Гулака і закінчуючи Патрикієм. Від останнього чітко простежується подальша родова лінія Гулаків-Артемовських: Патрикій — його син Петро. Петро мав трьох синів — Степана (священник Покровської церкви міста Городище, батько

композитора й співака С. П. Гулака-Артемівського), Василя (священик городищенської Преображенської церкви) та Петра (письменник і поет, ректор Харківського університету).

Є версія, що Гулаки-Артемівські були вихідцями з дворянського стану. Однак за радянських часів, на які припали перші дослідження біографій дядька й небожа Гулаків-Артемівських, це питання не порушувалося, зокрема в монографії Л. Кауфмана «С. С. Гулак-Артемівський» (Київ, 1962). Оминула цю проблему і музейна експозиція, яку розгорнув організатор і засновник музею, краєзнавець Георгій Коваль. У його записах, які зберігаються в Городищенському музеї С. С. Гулака-Артемівського, йдеться, щоправда, про герб роду Гулаків, на якому зображені лук і стріла.

І в рукописах Л. Кауфмана, що не увійшли до монографії й нині зберігаються в музеї, згадується про дворянське коріння роду Гулаків-Артемівських: «...во всех документах, сохранившихся в личном архиве Гулака-Артемовского в Ленинградском центральном историческом архиве, указано, что он происходил из киевских дворян...».

У дослідженні автора «М. И. Глинка и С. С. Гулак-Артемовский. Новые материалы» (Київ,

1961) йдеться про написану рукою Глінки довідку, яка послуговувала Семену Степановичу беззаперечним документом для проживання в Петербурзі: «Глинка... справедливо решив, что лицу дворянского происхождения легче будет продвигаться по лестнице артистической карьеры... потребовал, чтобы в свидетельстве было указано, что Гулак-Артемовский происходит из киевских дворян...».

У листі (травень 1839 р.) до свого дядька П. П. Гулака-Артемовського в Харків С. С. Гулак-Артемовський писав: «Дело о дворянстве нашего рода давно поступило в геральдию и через два, не более чем три месяца будет решено непременно. Герольдмейстр, с которым я имел случай познакомиться, заверил меня, что род Гулаков-Артемовских наверное будет утвержен в дворянском достоинстве. Паспорт я получил с приписанием, что я дворянин».

У записах метричної книги городищенської Покровської церкви на початку ХІХ ст. кілька разів згадується дворянин Федір Гулак та його дружина Акеліна у зв'язку з народженням дітей, зокрема у 1802, 1805 та 1806 рр. Запис, датований груднем 1802 р., засвідчує, що у «дворянина Якова Гулака и жены его Екатерины родился сын Павел». І далі: «У дьякона Василя Артемовского и жены его Марии родился сын Лесь. Воспринимал губернский

секретарь Аким Гулак-Артемовский»; «У тытулярного советника Акіма Гулака и жены его Марии родился сын Марко...» (1810 р.); «Дворянин Василий Гулак воспринимал незаконнорожденного младенца шляхтича Ивана Дунаевского» (кінець 1806 р.). Таким чином, записи засвідчують, що на початку ХІХ ст. у Городищі проживало багато дворян Гулаків.

Клопотання С. Гулака-Артемовського було не стільки щодо «присвоєння» дворянського титулу, а скоріше щодо його відновлення, оскільки він, будучи людиною світською, цікавився минулим свого роду. Саме таку думку обґрунтував радянський дослідник Л. Кауфман, який зазначав, що городищенські священники походять із дворян.

Розділ другий

Городищина — мала батьківщина Гулаків-Артемовських

«Городище — місце, де колись було місто або укріплення, а потім цією назвою звалися нові поселення, які на старих місцях будувалися» («Географічний словник 1788 р.»).

Там, де тихо і повільно протікає колись повновода річка Вільшанка, у центральній

лісостеповій частині Наддніпрянської України розташоване мальовниче містечко Городище, в якому народився перший український байкар П. П. Гулак-Артемівський. Багаті й родючі землі цього краю не раз приваблювали чужинців. Отож місцеве слов'янське населення, аби вберегтися від ворога, зводило навколо своїх поселень укріплення — городища (огорожі). Поступово ці укріплені поселення перетворювалися на оборонні, адміністративні й торговельно-ремісничі центри племінних об'єднань.

Стародавнє укріплене поселення Городище (власне центр сучасного міста) складалося з дитинця, обнесеного частоколом, водних перешкод (р. Вільшанка), торговиці, окольного або ремісничого передмістя за притокою річки Вільшанки — Татарки. Археологічні знахідки свідчать, що в цьому городищі життя не припинялось і після монгольської навали 1239–1240 рр. Із попелу і руїн воно відроджувалося багато разів.

Городище могло сформуватися в XI ст., у часи Київської Русі, коли так називали поселення, укріплені ровами, валами і високими стінами. За князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого розпочалося будівництво фортифікаційної оборонної системи на південно-східних рубежах Київської Русі. «Повість минулих літ» повідомляє:

«...у 988 р. князь Володимир Великий почав будувати міста на берегах великих рік та заселяв їх найкращими воїнами, щоб протистояти печенігам». А в 1032 р. князь Ярослав Мудрий «почав ставити міста на р. Рось».

Містечко Городище в XVI ст. перебувало на окраїні Литовської держави. Ним володів київський удільний князь Олелько Володимирович та його син Семен, які з часом передали ці землі князеві Федору Глинському. По смерті Ф. Глинського містечко перейшло його сину Богдану, путивльському наміснику, який загинув у московському полоні в 1500 р.

Перша письмова згадка датується 1527 р., коли містечко після жорстокого спротиву було спалене та зруйноване кримськими татарами, адже розташовувалося на так званому Чорному шляху, яким чинилися набіги на українські землі. Як переповідають джерела, «русло річки було забито тоді тілами вбитих, а вода червоніла від крові».

1537 р. князь Володимир Глинський продає городищенські землі знатному черкаському міщанину та власнику с. Мліїв Івану Зубрику. З часом городищенські землі успадкував його син Василь, а згодом ці землі відійшли до єдиної дочки В. Зубрика Христини Василівни. Не маючи коштів на розбудову земель та маєтку, Христина Василівна продає свою спадщину коронному гетьману Речі

Посполитої Станіславу Конецпольському (в якого на службі перебував Михайло Хмельницький та його син Богдан Хмельницький). 28 січня 1633 р. гетьман викупив у неї землі Жаботина, Млієва, Старосілля, Орловеця, Слобідки, Сміли, Балаклії та спаленого містечка Городище, за які сплатив 24 тисячі злотих.

Уперше на мапу містечко потрапило в XVII ст. завдяки французькому інженеру Гійому Левассеру де Боплану, який, перебуваючи на службі в польського короля (керував будівництвом фортеці Кодак 1635 р.), створював мапи східних територій Європи. У своєму щоденнику Гійом де Боплан так описував містечко: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, який тримають, певну кількість зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею і Різдом. Окрім того, повинні возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не мали робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також забирають десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року — третього вола. Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці

нешасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи у таких тяжких умовах залежності. Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям. Таке рабство і призводить до того, що багато хто тікає. А найвідважніші з них подаються на Запорожжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені».

Наростаюче національно-релігійне та соціально-економічне гноблення спричинили вибух козацького повстання 1637–1638 рр. Так, повстання населення Городища 1637 р. було підтримане гетьманом нереєстрового козацтва П. Павлюком (Бутом). Згодом воно було придушене польськими регулярними військами.

У 1645 р., щоб убезпечити містечко від народних повстань та козацьких виступів, коронний гетьман С. Конецпольський наказав насипати навколо нього захисні вали й побудувати фортецю з двома дерев'яними вежами. По смерті коронного гетьмана Станіслава Конецпольського (1646 р.) маєток перейшов у спадок його синові — Олександру Конецпольському. Однак він недовго розпоряджався багатою спадщиною, оскільки Городище опинилося в центрі подій Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

Після перемоги в Корсунській битві (травень

1648 р.) козаки на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким зайняли містечко Городище та так звану «Конецпольщину», з якої, як повідомляють польські хроністи, «було взято добра на 200 тисяч талерів». Це свідчить про достатню заможність населення містечка, його економічний потенціал.

Після укладення Богданом Хмельницьким Зборівського миру з польським королем наприкінці 1649 р. Городище стає сотенним містечком Корсунського полку й переходить у володіння Богдана Хмельницького — «на булаву». Б. Хмельницький призначає городищенським сотником козака Максима Кулея.

Про подальші події періоду Національно-визвольної війни середини XVII ст. і місце в них м. Городище джерела повідомляють: «Восени 1655 р., як був Хмельницький під Львовом, вийшов хан із всіма ордами своїми на міста козацькі, почавши від Сміли, на Городище, Вільхівець, на Звенигородку проти Хмельницького. І під усіма містами українськими було багато татар, які прагнули їх здобути, бо хан розгнівався на Хмельницького за те, що він здався москалям. Тих козаків, що з міст українських ішли до Хмельницького або від Хмельницького з-під Львова, татари ловили. Й самого Хмельницького спіймавши під Озірною, мало не розбили, військо своє Хмельницький був розпустив, і мало що було

при ньому. Потім, помирившись із ханом, сам Хмельницький був у нього у наметі, розмовляли наодинці й розійшлись спокійно. І повернувся Хмельницький з тієї дороги в Чигирин і захворів».

Під час гетьманування Івана Виговського та укладення між Гетьманщиною й Річчю Посполитою Гадяцького трактату (16 вересня 1658 р.) містечка Городище та Мліїв, згідно з королівським універсалом, перейшли у володіння колишнього генерального судді Війська Запорозького Самійла Зарудного. Але останній того ж року змушений був від них відмовитися на користь О. Конецпольського, чию скаргу задовольнив Польський сейм. Оскільки Олександр Конецпольський не мав прямих спадкоємців, то заповів маєток своєму родичу — воєводі подільському та обозному коронного війська Станіславу-Янові Конецпольському. У 1661 р. сеймовою конституцією за Конецпольськими було визнано «дообра над річкою Вільшанкою у воєводстві Київському».

У період Руїни м. Городище знову опиняється в центрі політичних подій. У 1663 р. у містечку перебувала дружина гетьмана Правобережної України Павла Тетері — Катерина (донька Б. Хмельницького). 1664 р. у неї гостював її брат Юрій Хмельницький — молодший син гетьмана Богдана. Гетьман Правобережної України П.

Тетеря, вважаючи Ю. Хмельницького своїм конкурентом у боротьбі за гетьманську булаву й підозрюючи його у змові з гетьманом і воєводою Іваном Виговським проти нього, наказав заарештувати гетьманича. Про існування змови правобережний гетьман П. Тетеря дізнався від своєї дружини Катерини, якій про те необачно розповів сам Юрій. Польський історик Е. Руліковський стверджує, що «Хмельниченка затримали королівські гвардійці по дорозі з Городища, коли той повертався до Смілянського монастиря», а український історик В. Антонович вважає, що Юрія Хмельницького було заарештовано в будинку його сестри в Городищі.

У червні 1664 р. під Городищем кошовий отаман І. Сірко розбив татарський загін. Тому невеличку річку, що впадає до р. Вільшанки, з того часу місцеві називають Татаркою.

Цього ж року Україною з каральною акцією пройшло військо Стефана Чарнецького, але, зустрівши організований опір козаків, поляки осіли в укріплених містечках, а сам Чарнецький подався шукати підтримки в кримських татар. У серпні, зібравши 20 тисяч запорожців, кошовий отаман І. Сірко почав відбивати містечка та села у військ С. Чарнецького. Прийшовши до Городища, І. Сірко почав штурмувати укріплення, де зі своїми вісьмома загонами замкнувся польський полковник

Себастьян Маховський. Запаливши передмістя, козаки й частина міщан почали руйнувати частокіл. Остаточо розбити війська полковника С. Маховського козакам завадив полковник Бізинський, який напав на них з флангу та змусив відступити. Як оповідають козацькі літописи, під час відступу козаків І. Сірко був тяжко поранений і, тікаючи, упав з коня. Через три дні після невдалого штурму Городища надійшла звістка про те, що С. Чарнецький повертається разом з татарами, і Маховський та Бізинський пішли йому назустріч.

Під час Російсько-шведської війни (1741–1743 рр.) до Городища та Млієва заїхав коронний хорунжий Олександр Яблоновський і, скориставшись воєнною ситуацією, приєднав містечка до своїх володінь.

У 1762 р., вигравши судовий процес з О. Яблоновським, рід Валевських отримує маєтності Конецпольських і за 200 тисяч злотих надає право успадкувати частину Конецпольщини князю та коронному обозному Єжи Любомирському. Але О. Яблоновський не повертав незаконно придбаних володінь, а його син Ян Каєтан Яблоновський, ставши чигиринським старостою та віднайшовши кілька юридичних помилок у судовому рішенні, оформив на себе частину спадку Конецпольських. За новими, майже законними, документами родина Яблоновських набувала права власності на землі від

короля Станіслава Ліщинського, якому належала спадщина Конецпольських після Анни Конецпольської, доньки Олександра, дружини Богуслава Ліщинського. Тоді між Любомирськими і Яблонівськими розпочалася нова довготривала судова тяганина, що завершилася на користь князя Любомирського, а коронний трибунал 1762 р. скасував усі незаконні привласнення й угоди, і Любомирські повернули собі Конецпольщину, зокрема і Городище.

Отримавши спадок Конецпольського, Є. Любомирський зробив містечко Сміла центральним містом і головною волостю свого маєтку. Родина Любомирських, починаючи від князя й коронного обозного Єжи Любомирського та його сина королівського підстоля Станіслава й до Францішка Ксаверія Любомирського, опікувалася розвитком своїх маєтків. Найбільш активного розвитку та розбудови маєтки зазнали за часів Ф. К. Любомирського, який для того щоб збільшити кількість населення, за народним переказом, велів окликами проголошувати на ярмарках, що «як хто прийде до нього з чужою жінкою і чужими волами, він навіть і такого не викаже та буде за того стояти». Український історик П. Куліш писав: «Загалом усі засновники нових поселень мусили більше всього намагатися залучити до себе людей, і тому кожне поселення виникало не інакше, як на

правах слободи, тобто звільнившись від майже усіх повинностей і податків на відому кількість років. Зазвичай осадчі кидали клич на ярмарках, на переправах, на церковних і монастирських святах — і переманювали до себе народ різними обіцянками. Зрозуміло, заможний селянин не спокушався закликком на слободу. Але у кожному селі були сироти, ображені старшими родичами, були бродяги, що спустили з рук останній достаток, були закохані, що боялися розлуки, або постраждали від переслідувань, — багато було людей, що бажали змінити обставини життя».

Станом на 1741 р. у Городищі налічувалося 300 дворів. За переписом населення містечка 1778 р. у ньому проживало 27 іудеїв, кількість яких не змінилася й під час перепису 1784 р.

У Городищі діяли три уніатські церкви, збудовані у 1722-му, 1728-му і 1742 роках.

Будучи завзятим мисливцем, князь Ксаверій Любомирський мріяв про великі лісові угіддя й тому, маючи таку нагоду, проміняв фельдмаршалу російських військ, князю Григорію Потьомкіну-Таврійському свої Смілянські маєтки (до яких входило й Городище) на його Стародубські угіддя в Литві.

У 1768 р. городищани стали учасниками Коліївщини, під час якої тимчасово звільнилися від польських феодалів.

1793 р., після приєднання Правобережної України до Російської імперії, Городище стало волосним центром Черкаського повіту, з населенням близько 3700 жителів. З часом населення містечка зростало за рахунок вихідців з інших сіл, які знаходили тут роботу на видобутках граніту та зеленкуватої пластичної глини, з якої виготовляли цеглу.

Основою господарського життя було землеробство, в якому панували відсталі способи обробітку землі. Наприкінці XVIII ст. у Городищі розвинувся чумацький промисел. Нелегку долю городищенських чумаків змалює згодом П. П. Гулак-Артемівський:

Як з Городища чумак пішов в Крим за сіллю, В дорозі нидіє двадцяту вже неділю, Обшарпавсь до рубця, в кала мазь обліпився... Терпить нужду й біду, пропасницю й гострець.

По смерті князя Г. Потьомкіна його спадок було розділено між спадкоємцями. Городищенське помістя перейшло до генерала М. Висоцького.

З часом М. Висоцький проміняв Городище та прилеглі землі на Вільшанський маєток генерала В. Енгельгардта (у його племінника П. Енгельгардта служитиме козачком Тарас Шевченко). Саме донька В. Енгельгардта — Олександра Браницька

(небога і коханка фаворита Катерини II князя Г. Потьомкіна) отримала у посаг Городищенські маєтки та землі, коли одружилася із графом Францішком Ксаверієм Браницьким, коронним гетьманом польських військ.

Для ефективного управління маєтками Браницькі розділили свої землі на сім територіальних ключів, одним з яких був Городищенський, що складався з містечка Городище, сіл Мліїв, Валява, Деренківець, Орловець, Завадівка, Черепин, Свинарка, Бурти, Калинівка, Мельниківка, Хлистунівка, Ксаверове, Журавка, Текліне, Ольхівчик, Миропілля, Старосілля, Смоляна Буда і Буда-Орловецька.

Після одруження їхньої доньки Єлизавети Ксаверівни з графом Михайлом Воронцовим у 1820 р. (а згодом і світлішим князем і фельдмаршалом) Городище із землями перейшло у їхнє володіння й стало частиною Мошногородищенського маєтку. З часом величезний маєток перейшов у спадок їхньому синові князю Семену Воронцову, який, позаяк не мав змоги його навідувати й особисто вести в ньому справи, адже постійно перебував за кордоном, подарував маєток та всі прилеглі до нього землі своїй племінниці (небозі) графині Катерині Балашовій, яка залишалася власницею Городища аж до подій 1917 року.

Розділ третій

Городищенська Гулаківщина: «родинне гніздо»

Місцевість, де розташовувалась родинна садиба Гулаків-Артемівських, серед місцевих і нині називається Піщана. Колись це був хутір, і саме тут прадід композитора Патрикій у 1742 році придбав 60 десятин землі.

До наших днів на Піщаному збереглися місця, пов'язані з дитинством малого Петра: р. Вільшанка, ставок, яр Макітерці, гори Кучугури. Але не збереглося в Городищі жодної будівлі, яка б несла в собі пам'ять про родину Гулаків-Артемівських. Покровську церкву, в якій з діда-прадіда правили службу

Гулаки-Артемівські, землячками-нащадками, одурманеними ідеологією радянської системи, було занедбано й розібрано, кладовище з родовим склепом, у якому спочивали останки славетного роду, спалюжено і зрівняно із землею, а прах розвіяно за вітром.

Саме стіни й образи Покровської церкви бачили хрещення першого українського байкаря й ректора Харківського університету — Петра Гулака-Артемівського та його небожа, видатного співака й автора першої української опери «Запорожець за Дунаєм» — Семена

Гулака-Артемівського.

У Покровській церкві правило службу не одне покоління Гулаків: отці Патрикій, Петро, Степан, Василь — їхні прадід, дід, батько і дядько.

З їхнього прадіда й почалася родинна служба в Покровській церкві.

1742 р. у Городищі було збудовано церкву на честь Покрови Пресвятої Богородиці й запрошено служити в ній Патрікія Гулака-Артемівського, який на той час вів службу в Черкасах. За свідченням старожилів, неподалік від Покровської церкви був будинок священика, поділений на дві частини. Одна слугувала обійстям для його родини, а у другій розташовувалась маленька церковноприходська школа, в якій навчались грамоти діти городищан. І хоча церкву було зруйновано (у радянські роки під час боротьби з «релігійним опіумом»), пам'ять про неї й нині живе у спогадах старожилів. Уродженка міста О. Середя (Білашенко) так описувала Покровську церкву: «Вона була дерев'яною, великою і красивою, стояла над річкою, і двері були над бугром. До церкви ходила з мамою і сестрою, і хрестили мене в цій церкві. Від церкви вулиця тягнулася до хутора Піщаного. А біля храму стояв будиночок, у якому здавна була церковнопарафіяльна школа». За словами О. Середи, школа працювала і в 20-30-х рр. ХХ ст., і вона разом із сестрою навчалася в ній у

1932–1933 рр. Жінка і тепер пам'ятає верандочку, прохід і кімнати, де були класи. Але згодом приміщення школи зруйнували, а церкву розібрали на будматеріали та інші потреби. Так, сусід О. Середи — бригадир Й. Буюк, скориставшись «службовим становищем», набрав стільки дощок, що з них побудував сарай, який невдовзі згорів, а люди говорили, що то «кара Божа».

Представниця роду Гулаків О. Шляхова розповідає, що біля церкви було не лише приміщення школи, в якій вона вчилася в початкових класах, а й невеличке кладовище, на якому ховали священиків та служителів церкви. Але через радянський вандалізм та безбожність у Городищі від нього не залишилося й сліду.

Із розповідей місцевих жителів, зокрема П. Шляхового, відомо про руйнування, паплюження могил священиків та самого кладовища. Так, за його словами, у 50-х рр. ХХ ст. при будівництві мосту через р. Вільшанку землю для насипу набирали з місця, де була церква. У той час П. Шляховий працював шофером і на власні очі бачив руйнування склепу, як «у ньому падали й ламалися дерев'яні домовини священнослужителів». Вочевидь, у склепі покоїлися останки як служителів церкви, так і священиків роду Гулаків-Артемовських: отців Патрикія, Петра, Степана, Василя. На жаль, через безбожність та

манкуртство частини жителів міста їх так і не перепоховали, як належить, а розбиті домовини відвезли на Курган Слави, де, скинувши в яму, засипали землею з того ж кладовища.

В. Гулак, житель міста й нащадок роду Гулаків-Артемовських, своєю розповіддю підтверджує слова П. Шляхового. За його словами, у 1953 р., коли ще юнаком відвідував Загреблянську школу, він став свідком того, «як під час будівельних робіт на р. Вільшанці грейдером було розрите поховання: вузьке приміщення під землею, куди вели сходинки, немов до льоху, в якому по обидва боки стояли дерев'яні домовини, що були не дощаті, а довбанки в дереві».

Уродженець містечка А. Журавель розповідає, що змалку разом із друзями-однолітками гуляв на цвинтарі, що був нижче Покровської церкви. Він добре пам'ятає, що серед поховань там були й могили радянських та німецьких солдатів, «оскільки бабуся частенько його сварила, щоб не підходили до німецької». Уже в дорослому віці, коли він працював водієм вантажівки на будівництві мосту через р. Вільшанка, на власні очі бачив, як було розрите кладовище. Запали йому в пам'ять жахливі картини паплюження кладовища: «Бульдозер горнув землю на купу, а екскаватор черпав звідти землю разом з останками, уламками домовин та піском». Усю ту землю відвозили на

місце, що було відведене для спорудження Кургану Слави. «Там змішалися останки і з нашої солдатської могили, і з німецької, і священників церкви. Щоб робили перепоховання — такого не пам'ятаю», — згадує А. Журавель.

Н. Очковська розповідає, як із мамою ходили до церкви святити вербу. Біля церкви був дерев'яний будиночок — початкова школа, яку Н. Очковська відвідувала, а батьки їй розповідали, що в ній споконвіку жили священники та їхні сім'ї. Поруч зі школою була попівська криниця, а нижче — кладовище.

Чоловік Н. Очковської В. Очковський у 50-х рр. ХХ ст. працював на грейдері під час будівництва мосту через річку. Землю брали біля Покровської церкви, й коли В. Очковський натрапив на склеп, то вирішив із колегою його оглянути. З цікавості вони відкрили одну з домовин: витягли протрухлу труну й відкрили — там лежав чоловік із великим хрестом на грудях. Згодом цеглу зі склепу почали розбирати мешканці міста для власних потреб, а домовини, останки священників та шматки зітлілого одягу лежали просто неба. Потім усі останки закопали на цьому ж місці, а землю для насипу мосту брали вже з верхніх шарів. Пізніше, наприкінці 60-х рр. ХХ ст., коли споруджували Курган Слави, землю брали з того ж таки кладовища й разом з останками людей

відвозили на насип.

Про те, як дзвони Покровської церкви скликали людей на службу, пам'ятає уродженка міста В. Лисак (Короп). Вона пригадує, як у 1934 р. пішла до церковнопарафіяльної школи, що розміщувалася в колишній попівській хаті й до якої ходив ще її батько. Жінка розповідає, що «коли одного разу поверталася зі школи, то бачила, як знімали дзвони з церкви. Останнім священиком церкви Покрови Пресвятої Богородиці був отець Каламацький, якого репресували. До кінця Великої Вітчизняної війни приміщення церкви використовували як комору для зерна, а після війни — розібрали. Були розриті могили, й людські рештки валялися по всьому кладовищу, а учні й навіть дорослі грали ними у футбол».

У пам'яті народній збереглися й інші місця, пов'язані з родом священиків Гулаків-Артемовських. Жителі міста пам'ятають і стару дорогу, що вела від церкви до хутора Піщаного, де стояла родинна садиба Гулаків-Артемовських і були попівські луки зі ставочком, де випасалася худоба й стояв млин, і височили гори Кучугури. Нині на місці колишньої садиби Артемовських лише стара криниця. Як свідчать старожили, це те саме джерело, з якого малий Петро пив колись воду. Про місце ж самої родинної Покровської церкви нагадує збудована

зовсім недавно каплиця.

Розділ четвертий

Дитинство. Юність. Бурса. Академія

Петро Гулак-Артемівський, український прозаїк, поет, вчений, перекладач, народився 16 січня (27 січня за ст. ст.) 1790 р. у родині священика Покровської церкви Петра Патрикійовича та його дружини Уляни в м. Городище, що на Черкащині. Батько майбутнього письменника походив зі шляхетсько-козацького роду та володів невеликим хутором із 60 десятинами землі (згодом у народі його називатимуть Гулаківщина). У родині зберігся переказ про те, що батька, який відзначався палким патріотизмом, під час Коліївщини (1768 р.) жорстоко покарали різками польські пани. Як розповідав історик М. Костомаров, «поет зберігав ці різки й охоче показував їх гостям».

Коротке мужнє ім'я Петро походить із Стародавньої Греції, у перекладі означає «скеля», «камінь». То якими рисами характеру наділені чоловіки, котрих так нарекли при народженні?

Апостол Петро єдиний з усіх дванадцяти апостолів весь час намагався поєднати християнську покору з войовничістю, а то й люттю.

Це притаманно й іншим людям з цим ім'ям.

З дитячих років Петро зростає вельми самолюбною, нерідко хворобливою людиною. Він досить рухливий і добродушний, але на образи реагує украй важко. Його зменшувальне ім'я — Петрик — говорить про його довірливість, м'якість, можливо, навіть надмірну дитячу ніжність, і тим болючіше йому буває при зіткненні з грубістю й образою. У цьому імені відсутня пластичність, тож західний варіант його — Пітер — у цьому сенсі набагато вирашніший.

Петро — допитливий хлопчик. З раннього віку він засипає батьків питаннями. Його цікавить усе: навіщо будують гнізда пташки, де вночі перебувають трамваї, як улаштований будильник. Маленький Петро музично обдарований, у нього може бути співучий голос. Батькам було б непогано влаштувати сина в музичну школу. Петро вчиться легко і не заважає вчителям. Юнаком колекціонує фотографії артистів і музичні записи.

Після школи Петро прагне продовжити освіту. Працюючи, бореться за лідерство і тому дуже ретельно ставиться до своєї професійної підготовки. У нього є схильність до аналізу й систематизації, тому він може стати слідчим, математиком, інженером.

Одним словом, Петро не вельми пристосований пом'якшувати конфлікти, швидше

за все він намагатиметься приховати свою вразливу душу за якою-небудь маскою. Нерідко такою маскою стає цинізм, у більш пом'якшеному вигляді це проявляється в іронічності й глузливості, може бути, що Петро перетвориться на замкнуту людину, знаходячи віддушину в книгах, музиці, творчості або в спілкуванні зі справді близькими йому людьми, яких у нього буде не так уже й багато.

Цікаво, що при всій своїй вразливості Петро часто вважає за потрібне говорити людям в очі те, що він про них думає, не помічаючи, що аналогічні дії оточення щодо нього є джерелом його власних трагедій. Якщо Петро навчиться розуміти людей, то звільнить себе від безлічі тяжких переживань і прекрасно зможе проявити світлі сторони свого характеру, які забезпечать йому вдалу долю, щасливу родину і безліч справжніх друзів.

У виборі дружини не поспішає, довго оцінює — чи відповідає обраниця його ідеалу. Одна з основних вимог до жінки — бути вірною, інші якості для Петра не настільки важливі. У ревнощах може бути нестриманим. Дуже любить свою матір, і тому дружині Петра доведеться рахуватися із впливом свекрухи на вчинки чоловіка. Домашньою роботою займається час від часу.

Петро був сьомою дитиною (за деякими даними, у родині священника народилось 10–12 дітей). Ім'я матері майбутнього поета вдалося

встановити зовсім недавно місцевим краєзнавцям завдяки віднайденому запису в метричній книзі Покровської церкви, яка зберігається в Черкаському обласному архіві: «Січень 1802 р. хоронив Григорій Ромаданов по обряду християнському Уліану. Померла священника Петра Артемовського дружина. Від роду п'ятдесят чотири роки». Отже, коли Петрові виповнилося 12 років, він залишився без матері. Цим, мабуть, можна пояснити і не вельми заможне життя спудея Київської бурси.

...Весною і влітку родина жила на хуторі Піщаному. Тут Артемовські господарювали. Звідси — і з подвір'я, і з вікна рідної домівки — хлопчик милувався незвичайної краси краєвидами: зеленими луками, що стелилися від смужки поля аж до тихоплинної Вільшанки та Кучугурів, які виднілися віддаля... Хлопцем бігав він по пагорбах, порослих духмяними травами-зіллям, знав безліч казок, пісень. Оця казкова, райська природа, серед якої зростав, творила його душу, бентежила чутливий допитливий розум. Він відчував подих і порив вітру, шепіт трав і листя, скрипіння дерев, спів солов'я, жайворонка...

Звісно, що на шістдесяти десятинах землі роботи було доволі. Вочевидь, на луках випасалася худоба, і табуни гусей та качок (навіщо ж тоді ставок?) водилися, був і сінокіс. Якась частина розорювалася, там вирощувалася городина, хліб.

Дешиця зерна йшла на продаж...

Початковою освітою малого Петра займався батько, навчаючи разом з іншими дітьми городищан у парафіяльній школі. Одинадцятирічного сина батько відправляє вчитися до Києво-Подільської бурси, а згодом до Київської академії, що була на той час єдиним загальноосвітнім усестановим навчальним закладом, до якого, крім дітей місцевої знаті й козацької старшини, приймали навіть селян. Академія давала нижчу й вищу освіту; повний курс навчання тривав у ній дванадцять років.

У 1615 р. у м. Києві на кошт шляхтянки Галшки Гулевичівни на подарованому Київському братству земельному наділі на Подолі було засновано братську школу. Маючи підтримку від Війська Запорозького, й зокрема гетьмана П. Сагайдачного, школа привабила вчителів із Львівської та Луцької братських шкіл, які почали тут працювати. У 1632 р. з ініціативи київського митрополита П. Могили відбулося об'єднання Київської братської та Лаврської шкіл, у результаті якого було засновано навчальний заклад — Києво-братський колегіум з новою системою освіти. Як і в єзуїтських навчальних закладах, тут вивчали математику, початки природничих наук, елементи медицини, особливу увагу приділяли вивченню мов — польської та латини.

Згідно з Гадяцьким трактатом 1658 р. колегія отримала статус академії та рівні права з Ягеллонським університетом. Під час входження Гетьманщини до складу Московського царства академія зберегла свій статус, який був підтверджений у грамотах російських царів Івана V (1694 р.) та Петра I (1701 р.).

Якість освіти й авторитет академії приваблювали іноземних студентів: росіян і білорусів, волохів, молдаван, сербів, боснійців, чорногорців, болгар, греків та італійців. З моменту заснування Києво-Могилянської академії з її стін вийшло багато випускників, серед яких і відомі діячі: гетьмани І. Мазепа, П. Орлик, П. Полуботок, І. Скоропадський, І. Самойлович; архітектор І. Григорович-Барський, композитори А. Ведель та М. Березовський, філософ Г. Сковорода, науковець М. Ломоносов.

Незважаючи на намагання випускників перетворити академію на сучасний університет, за розпорядженням уряду, указом синоду від 14 серпня 1817 р. її було закрито, а вже у 1819 р. у приміщеннях Києво-Могилянської академії була створена Київська духовна академія.

За життя П. Могили колегію ніхто не називав «Могилянською», ані польські королі, ані московські царі. Уперше таку назву вжито у грамоті короля М. Корибути Вишневецького (внучатого

племінника Могили, онука Раїни Могилянки) в 1670 р.: «Ми нашою королівською владою дозволили, після такого тяжкого руйнування і спустошення, відновити помянуту Києво-Могилянську колегію і в ній школи».

Протягом усього існування Київську академію називали на честь її благодійників: Києво-Могилянською на честь П. Могили, Могило-Заборовською на честь Р. Заборовського, а також Могилянсько-Мазепинською — на честь гетьмана І. Мазепи. З часом за навчальним закладом закріпилася назва на честь його благодійника, і він іменувався Києво-Могилянським колегіумом.

Фундатор колегіуму митрополит Петро Могила на території Братського училищного монастиря збудував першу дерев'яну бурсу, що належала колегіуму (значні перебудови будівлі бурси ускладнюють сьогодні уявлення про її первісний вигляд). Нова дерев'яна будівля бурси зведена теж на території братства 1719 р. У цьому будинку у великій тісноті мешкало 200 найбідніших бурсаків, які іноді десятками вмирали від пошесних хвороб. 1760 р. академія дістала ділянку на березі Дніпра для зведення нової будівлі бурси. У 1765 р. будівництво двоповерхової дерев'яної, на мурованому фундаменті бурси завершено. Мулярські роботи виконував архітектор Г.

Григорович-Барський (сам вихованець академії), дерев'яні роботи — «тесельський майстер» Петро Неділка. У будинку проживало до 400 бурсаків, у не меншій тісноті, ніж раніше, бувало одразу понад 40 хворих. Через 10 років після зведення згорів і цей будинок, залишивши бурсацтво без останнього притулку. Оголошено збирання пожертв на новий мурований будинок. Пожертви надходили не тільки з Києва, але й з усієї України і з-за її меж — від численних вихованців академії, розкиданих по тодішній Російській імперії. За розпорядженням митрополита Г. Кременецького, у митрополії проводився збір коштів, і в 1778 р. споруджено нову одноповерхову цегляну бурсу, яка мала високий дах із заломом та фронтонами над бічними крилами, що було характерним для українського бароко. Будинок мав 13 камер (у двох містилася лікарня). Автор — І. Григорович-Барський. Пізніше добудовано цегляну кухню. 1811 р. з ініціативи митрополита С. Олександрівського за проектом архітектора А. Меленського бурсу надбудовано і реконструйовано у стилі класицизму. Під час пожежі 1811 р. бурса фактично не постраждала. Будинок гуртожитку двоповерховий, цегляний, складається з трьох об'ємів — центрального і двох бічних. Висунуті на червону лінію забудови вулиці бічні крила утворюють курдонер перед центральним входом, який підкреслено портиком

доричного ордера. В архітектурі споруди простежуються основні етапи її будівництва. Перший поверх з невеликими, низько посадженими прямокутними вікнами й рустованими пілястрами відбиває особливості первісної будівлі XVIII ст. У портику (закладений у середині XIX ст.) та архітектурному оформленні бічних крил, де переважають горизонтальні членування, які позначені лінією цоколю, міжповерховою і підвіконними тягами, профільованим карнизом, яскраво виявилися особливості класицизму. Гладенькі тиньковані стіни прорізані прямокутними вікнами, увінчаними на другому поверсі класичними трикутними і горизонтальними сандриками, що спираються на кронштейни. Архаїчний характер внутрішнього планування виявляється у наявності суміжних приміщень, розташованих по один бік коридору (виник у середині XVII ст.). В окремих кімнатах збереглися коробові склепіння, в інших перекриття плоскі.

Після пожежі 1811 р. до трапезної бурси було переведено клас граматики, на другому поверсі в залі розміщено конгрегаційну церкву. Будинок бурси — перший студентський гуртожиток, зведений у Києві. У лікарні при бурсі деякий час працював штаб-лікар Х. Бунге, батько міністра фінансів М. Бунге. Під час війни 1812 р. у будинку містилася військова аптека, яка залишалася тут до

1814 р. Після реорганізації Київської академії сюди переїхали її молодші класи, з яких було створено духовне училище, що залишалося тут до 1901 р.

Цікаве життя нуртувало колись у старокиївській бурсі. «Злиденна братія» жила в тяжких умовах. Бурса призначалася «для найбільш бідних вихованців, круглих сиріт, які ще змалку залишились без батьків і родичів своїх і всі свої літа, хоча з крайньою нуждою, віддали тому, щоб, отримуючи в такому своєму бідняцькому стані від людей милостиню, навчитися красних мистецтв, різних мов і корисних наук».

Завжди переповнена, велика (академічна) бурса не могла вмістити всіх охочих, тоді їх розміщали в малій бурсі — у приміщеннях подільських приходських церков: Миколи Доброго, Покровської, Миколи Притиска, Василівської, Іллінської, Миколи Набережного. Бурсаки часто хворіли й помирали від холоду, страшної вологості та тісняви. Іноді, коли через загрозу епідемії неможливо було купити хліба, академічна корпорація зверталась по допомогу до магістрату та консисторії. Якусь дещицю молодші бурсаки одержували від Братського монастиря, але цього не вистачало, тож доводилось просити магістрат, щоб академії відпустили трохи зерна з державних запасів. Дещо перепадало від пожертвувань знатних осіб.